

STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH
TOM 9 (2014)

DOI 10.24425/snt.2014.112781

KS. MAREK JODKOWSKI

BUDOWNICTWO KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO
NA OBSZARACH HISTORYCZNEJ WARMII
W DOBIE SEKULARYZACJI (1772-1840)

Dotychczas nie zredagowano w języku polskim wyczerpującej monografii o Kościele ewangelickim na obszarze historycznej Warmii. Nieocenioną wartość posiada wydana w 1909 r., w języku niemieckim, rozprawa proboszcza z Pieniężna, Ericha Brauna, pt. *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden im Ermland seit 1772*¹, w której zaprezentowano tworzenie szkół oraz zakładanie ewangelickich placówek duszpasterskich na wspomnianym terenie. Szerokie spektrum zagadnień ukazał również Johannes Hassenstein, który przeanalizował erygowanie i organizację poszczególnych wspólnot ewangelickich, uwypuklając udział duchowieństwa w tym procesie². Warto również zwrócić uwagę na publikację Agathona Harnocha pt. *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*³, która posiada charakter statystycznego opracowania traktującego o ewangelickich świątyniach w Prusach Wschodnich i Zachodnich. Zasłużonym uznaniem cieszą się ponadto refleksje naukowe Grzegorza Jasińskiego dotyczące protestantyzmu na Warmii i Mazurach⁴. O architekturze kościołów ewangelickich na obszarze historycznej Warmii pisali: w języku niemieckim Eva Börsch-Supan⁵ natomiast po polsku Hubert Ludomir Baumann⁶. Cześć powyższych prac naukowych została wydana ponad sto lat temu, dlatego dostęp do nich jest utrudniony. Inne z kolei nie wyczerpują

¹ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden im Ermland seit 1772*, Heilsberg 1909.

² J. Hassenstein, *Die Geschichte der evangelischen Kirchen in Ermlande seit 1772*, Königsberg 1918.

³ A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890.

⁴ Zob. zwłaszcza G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817-1914)*, Olsztyn 2003.

⁵ E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich Schinkel*, Bd. 18: *Die Provinzen Ost- und Westpreußen und Großherzogtum Posen*, München-Berlin 2003.

⁶ H. L. Baumann, *Ewangelickie kościoły na Warmii*, „Porta Aurea” 11(2012), s. 133-158.

wszystkich zagadnień związanych z budownictwem Kościoła ewangelickiego na obszarze historycznej Warmii w dobie jej sekularyzacji, pomijając po części faktografię dotyczącą kościołów, kaplic, domów parafialnych, szkół, procesu ich finansowania bądź niezrealizowanych projektów. W celu ich uzupełnienia warto przeanalizować wspomniane publikacje pod kątem nakreślonej problematyki budowlanej. Zasadne wydaje się również przybliżenie informacji źródłowych, które bazują na dokumentacji zdeponowanej w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem oraz w Evangelisches Zentralarchiv in Berlin.

Ujęte w tytule niniejszego artykułu cezury czasowe dotyczą przede wszystkim okresu rozpoczynającego się zaborem Warmii przez Prusy. Był to czas silnego uzależnienia Kościoła ewangelickiego od państwa, które kontrolowało organizację kościelną zwłaszcza od strony politycznej. Początek lat czterdziestych XIX wieku wiąże się z kolei ze wzrostem nurtów liberalnych, które sytuowały się w opozycji wobec biurokratycznego absolutyzmu monarchii pruskiej⁷. Warto także wspomnieć, że śmierć Fryderyka Wilhelma III i Karla Friedricha Schinkla w 1840 r. położyła kres erze kościołów schinkowskich, które pod względem architektonicznym zmieniły krajobraz historycznej Warmii⁸.

1. RYS HISTORYCZNY

Wkrótce po 1772 r. władze pruskie ogłosiły konfiskatę kościelnych dóbr stolarskich, które znajdowały się na obszarze historycznej Warmii. Zarówno biskup warmiński, jak i kanonicy przestali być właścicielami większości folwarków, lasów, młynów itp.⁹, zaś wspomniane dominium przekształcono w państwowe domeny¹⁰. Proces ten, zwany sekularyzacją, osiągnął apogeum w 1810 r., kiedy wprowadzono edykt kasujący klasztory i kapituły kolegiackie¹¹.

⁷ J. Jasiński, *Niemiecka problematyka polityczna i narodowa*, w: *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, red. G. Labuda, Poznań 1996, s. 27; Ch. Rathgeber, *Das Kultusministerium und die Kirchenpolitik 1817 bis 1934*, w: *Acta Borussica. Neue Folge*. 2. Reihe: *Preussen als Kulturstaat*, Abteilung I: *Das preußische Kultusministerium als Staatsbehörde und gesellschaftliche Agentur (1817-1934)*, Bd. 2.1: *Das Kultusministerium auf seinen Wirkungsfeldern Schule, Wissenschaft, Kirchen, Künste und Medizinalwesen. Darstellung*, hrsg. W. Neugebauer, Berlin 2010, s. 294-295.

⁸ H. L. Baumann, *Ewangelickie kościoły...*, s. 147.

⁹ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1997, s. 193.

¹⁰ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. I, Göttingen 1968, s. 276.

¹¹ Edikt über die Einziehung sämtlicher geistlicher Güter in der Monarchie vom 30.10.1810, in: *Gesetz-Sammlung für die Königlich-Preußischen Staaten*, Berlin 1810, s. 32; J. Jasiński, *Kościół*

Osiedlanie się protestantów na terenach historycznej Warmii Walter Hubatsch wiąże ze skutkami wojen napoleońskich, edyktami sankcjonującymi nowe reformy oraz wolnością przemieszczania się ludności Królestwa Prus. Posady urzędnicze w miastach warmińskich często przypadły protestantom. Imigrowali również rzemieślnicy, którzy poszukiwali łatwiejszego zarobku¹². Ponadto w erygowanych garnizonach znaleźli się protestanci żołnierze z innych rejonów Niemiec, a wraz z nimi niejednokrotnie również kapelani. Już Fryderyk Wielki wydał rozporządzenie, aby we wszystkich warmińskich miastach umożliwić ludności ewangelickiej celebrowanie nabożeństw w budynkach miejscowych ratuszów. Nad wiernymi roztaczali również opiekę pastoralną duszpasterze ewangelicy spoza granic historycznej Warmii, którzy okresowo przyjeżdżali do warmińskich miast. Jako przykład warto wskazać proboszcza z Galin, który poza swoją parafią opiekował się również ewangelikami w Lidzbarku Warmińskim, Dobrym Mieście, Jezioranach i Bisztyнку. Zdarzały się przypadki, kiedy kadra wojskowa i urzędnicza zatrudniała prywatnego nauczyciela, który kształcił jednocześnie dzieci wywodzące się z kilku zamożnych rodzin. Niestety, uboższe rodziny protestanckie musiały posyłać swoje potomstwo do katolickich szkół. Aby temu zaradzić, władze państwowe ustanawiały w latach 1784-1792 kierowników szkół ewangelickich (tzw. rektorów) na obszarach historycznej Warmii, którzy ponadto mieli prawo głoszenia kazań. Z powodu braku ordynowanego pastora do ich kompetencji należało udzielanie chrztów, celebrowanie pogrzebów oraz nauka młodzieży przygotowującej się do konfirmacji. Z tego względu, jak twierdzi superintendent Friedrich Wilhelm Boehnke, zostali oni nazwani „katechetami”. Udzielanie komunii św. oraz asystowanie przy ślubach było zarezerwowane kaznodziejom, którzy kilka razy w roku przyjeżdżali do poszczególnych wspólnot¹³.

Powyższe uwarunkowania dotyczące funkcjonowania Kościoła ewangelickiego nie odpowiadały potrzebom religijnym tejże ludności. Ostatecznie zdecydowano się zatrudnić kaznodziejów w warmińskich miastach i powierzyć większości z nich kierownictwo szkół. Warto wspomnieć, że kaznodziejami

katolicki i ewangelicki oraz związki wyznaniowe, w: *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, s. 60, 85; H.-G. Aschoff, *Staatsleistungen an die Katholische Kirche in Preußen, Hannover, Sachsen, sowie den Mittel- und Kleinstaaten*, in: *Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, Bd. 6: *Die Kirchenfinanzen*, hrsg. E. Gatz, Freiburg i. Br. 2000, s. 163-180.

¹² E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 12; W. Hubatsch, *Geschichte...*, s. 276; J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, s. 92; G. Jasiński, *Kościół ewangelicki...*, s. 33.

¹³ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 2 (Heilsberg, den 29. April 1835); zob. również G. Jasiński, *Protestanci w Lidzbarku Warmińskim*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 554; S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 217.

ustanawiano niejednokrotnie osoby, które wcześniej pełniły już w tych miejscowościach funkcję kierownika szkoły. Poza Biskupcem, gdzie kaznodzieja pracował od 1792 r., urząd ten obsadzono również w Lidzbarku Warmińskim (kaznodzieja garnizonowy i cywilny od 1801 r.), Braniewie (od 1809 r.), Olsztynie (1813 r.), Pieniężnie (1817 r.), Reszlu (od 1821 r.), Dobrym Mieście (1825 r.; nominacja wyłącznie na kaznodzieję), Ornecie (1830 r.; nominacja wyłącznie na kaznodzieję), Jezioranach (od 1831 r.; nominacja na urząd proboszcza i kierownika szkoły), Fromborku (od 1834 r.; nominacja na urząd proboszcza i kierownika szkoły), Barczewie (od 1836 r.; probostwo) i w Bisztynku (od 1847 r.; probostwo)¹⁴.

Dość szybko zatwierdzano również erekcję samodzielnych placówek parafialnych, które powstawały w Olsztynie (1817 r.), Biskupcu, Braniewie i Lidzbarku Warmińskim (1818 r.), Pieniężnie i Reszlu (1821 r.), Dobrym Mieście (1826 r.), Bisztynku i Jezioranach (1830 r.), Ornecie (1831 r.), Fromborku (1834 r.) oraz w Barczewie (1836 r.). Kościelny nadzór nad tymi placówkami powierzono w 1823 r. proboszczowi z Lidzbarka Warmińskiego Friedrichowi Wilhelmowi Boehnke, którego ustanowiono superintendentem. Tym samym zakończył się początkowy etap organizacji warmińskiej superintendencji. Do tego czasu bowiem ewangelickie wspólnoty na obszarze historycznej Warmii podlegały superintendentom w Bartoszczach, Świętej Sierkie, Barcianach i Morągu¹⁵.

Współzależność Kościoła ewangelickiego i państwa uwidaczniała się w projektach świątyń, które traktowano w podobny sposób jak gmachy publiczne. Przeważnie opracowywano je w Wyższej Deputacji Budowlanej, działającej przy Departamencie Przemysłu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Berlinie. Aż do połowy XIX wieku lansowano styl klasycystyczny. W kościelnych realizacjach sięgano jednak także do form wypracowanych przez średniowiecze. Nieoceniony wpływ na architekturę pierwszej połowy XIX wieku w Prusach miał Karl Friedrich Schinkel. Jego pierwsze ewangelickie kościoły na Warmii były bazylikami (np. Lidzbark Warmiński). Warto nadmienić, że opracowany przez niego projekt kościoła dla Nakła pod Notecią stał się na życzenie Fryderyka Wilhelma III wzorem dla innych, podobnych obiektów sakralnych, wzno-

¹⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 2 (Heilsberg, den 29. April 1835); por. GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Marienwerder, den 10. Juni 1830); J. Chłosta, *Słownik Warmii*, s. 92-93.

¹⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824); „Königsberger Amtsblatt“ 1818, s. 158; E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 36, 39, 47; W. Hubatsch, *Geschichte...*, s. 276-277; por. J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 25, 50. O rozbieżnościach na temat erygowania poszczególnych parafii zob. G. Jasiński, *Parafia ewangelicka we Fromborku w XIX wieku (1830-1914)*, „Folia Fromborensia” 2000, nr 3, s. 4, przyp. 5; G. Jasiński, *Kościół ewangelicki w Olsztynie w XIX wieku*, w: *Olsztyn 1353-2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2002, s. 261.

szonych pod protektoratem królewskim¹⁶ (m.in. w Ornećcie i Dobrym Mieście). Pod względem architektonicznym kościoły tego typu zawierały cechy klasyczne wraz z nowoczesnymi¹⁷.

2. KAPLICE

Pierwsze nabożeństwo ewangelickie w Zamku Kapituły Warmińskiej w Olsztynie celebrowano już 26 marca 1773 r. Wkrótce usytuowano w tym mieście garnizon wojskowy. Nauczanie dzieci oraz przepowiadanie Słowa Bożego powierzono kierownikowi szkoły i katechecie Reinholdowi Johannowi, który przybył do Olsztyna 11 kwietnia 1779 r. Pod koniec tego miesiąca planowano poświęcenie refektarza zamkowego, który miał służyć celom liturgicznym¹⁸. W 1790 r. zdecydowano się połączyć użytkowaną kaplicę i refektarz w celu powiększenia przestrzeni sakralnej¹⁹. Z czasem powierzchnia oratorium okazała się zbyt mała wobec wzrastającej liczby miejscowych ewangelików. W 1830 r. odnotowano, że nie sprawia ono wrażenia godnego ewangelickiej kaplicy, gdyż jest o wiele za małe. W czasie niedzielnych nabożeństw miejsc siedzących wystarczało jedynie dla części wspólnoty. Niewielka wysokość pomieszczenia osłabiała słyszalność głoszonych kazań. Wejście do kaplicy wiodło przez dziedziniec, na którym stały zabudowania gospodarcze, użytkowane przez zarządcę Notha. W związku z tym można było zauważyć odpady i gnój. Do oratorium prowadziły wysokie, drewniane schody, utrzymane w złym stanie. Kiedy na nabożeństwach gromadziło się więcej osób, wejście po nich wiązało się ze sporym ryzykiem. W pomieszczeniu pod oratorium stały wozy. Wspomniane wewnątrz użytkowano jako stajnię²⁰.

Już w 1772 r. do posługi duszpasterskiej przy stacjonującym wojsku w Braniewie oddelegowano duszpasterza, który roztoczył również opiekę nad okolicznymi ewangelikami. Początkowo starano się utworzyć szkołę, aby zapewnić dzieciom edukację. Z powodu braku cmentarza, zmarłych przewożono do pobliskiego Gronowa. Został on wytyczony w 1782 r. Nabożeństwa w tym czasie celebrowano w dużej sali ratusza staromiejskiego. W 1784 r. zwrócono się z prośbą

¹⁶ B. Mansfeld, *Sztuki plastyczne i architektura*, w: *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, cz. 3: *Kultura artystyczna i umysłowa*, red. G. Labuda, Poznań 2001, s. 9; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 327-328; H. L. Baumann, *Ewangelickie kościoły...*, s. 136.

¹⁷ H. L. Baumann, *Ewangelickie kościoły...*, s. 142; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 336.

¹⁸ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 15; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 14-15; por. A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 120; J. Chłosta, *Słownik Warmii*, s. 92; E. Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie. Z dziejów parafii w latach 1772-2002*, Olsztyn 2002, s. 14.

¹⁹ A. Rzempoluch, *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie*, Olsztyn 2009, s. 69.

²⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Allenstein, den 20. Mai 1830).

do władz państwowych, aby ratusz znajdujący się w Braniewie-Nowym Mieście zaadoptować na cele religijne. Poświęcenie nowego miejsca liturgicznych celebracji odbyło się 1 stycznia 1786 r. Przed południem odbywały się nabożeństwa dla wojska, natomiast popołudniu – dla ludności cywilnej²¹. W czasie kampanii napoleońskich 1806-1807 w kaplicy urządzono magazyn dla oddziałów francuskich. Z powodu konieczności wycofania stacjonującego regimentu z Braniewa, kapelan zabrał również utensylia kościelne. Po wyzwoleniu miasta przystąpiono do prac remontowych ratusza. Przez 16 tygodni umożliwiono wspólnocie ewangelickiej korzystanie z katolickiego kościoła pw. Trójcy Świętej w Braniewie-Nowym Mieście. Wspólnotę ewangelicką obciążono ciężarem wyposażenia wnętrza ratuszowej kaplicy, w tym nowego przyozdobienia ołtarza i ambony oraz wykonania świeczników, żyrandola oraz krucyfiksu. Z zebranych funduszy udało się nawet pozyskać niewielką fisharmonię za 100 talarów²². W 1827 r., a zatem w trakcie planowania budowy kościoła podjęto decyzję, że dotychczasowe oratorium zostanie adoptowane na cele edukacyjne oraz na mieszkanie dla nauczyciela²³. Stan techniczny obiektu pozostawiał jednak wiele do życzenia, w związku z czym w czerwcu 1829 r. władze państwowe zezwoliły na budowę nowej szkoły wraz z mieszkaniem dla nauczyciela, według projektu opracowanego przez Wyższą Deputację Budowlaną²⁴.

Budynek z przeznaczeniem na kaplicę wybudowano w Biskupcu w 1787 r. Mogła ona pomieścić ok. 350 osób²⁵. Pierwsze nabożeństwo ewangelickie w Bisztyнку celebrowano na Wielkanoc 1773 r. w sali miejscowego ratusza. Przez kolejne lata korzystano z tego pomieszczenia²⁶. W 1803 r. wspólnota protestancka weszła w posiadanie budynku, w którym urządzono oratorium i szkołę²⁷. W 1841 r. podano krótką charakterystykę wspomnianego miejsca celebracji liturgicznych. Znajdowało się ono w jasnej sali, przedzielonej kominem i wą-

²¹ EZA 507/3051, s. 3-6; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 24; por. A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 125; *Die evangelische Kirche in Braunsberg. Erinnerungsblätter für die Glieder der evangelischen Gemeinde daselbst und für deren Freunde*, hrsg. S.A. Kähler, Königsberg 1839, s. 9; F. Buchholz, *Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte. Festschrift zum 650-jährigen Stadtjubiläum am 23. und 24. Juni 1934*, Braunsberg 1934, s. 185-186; M. Arsyński, M. Kutzner, *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*, w: *Katalog zabytków sztuki. Seria nowa*, t. II, z. 1, red. M. Arsyński, M. Kutzner, Warszawa 1980, s. 17.

²² EZA 507/3051, s. 7-9; E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 43; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 25; *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. 11; F. Buchholz, *Braunsberg*, s. 209-210.

²³ EZA 507/3054 (Braunsberg, den 7. Juni 1827).

²⁴ EZA 507/3054 (Königsberg, den 27. Juni 1829).

²⁵ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 26; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 40; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 122; R. Teichert, *Geschichte der Stadt Bischofsburg*, Bischofsburg 1935, s. 108.

²⁶ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 44.

²⁷ Por. A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 124.

skimi schodami biegnącymi do środka pomieszczenia. Nie posiadano jeszcze w tym czasie fisharmonii²⁸.

Ewangelicy w Jezioranach dysponowali własnym oratorium w sali miejscowego zamku prawdopodobnie już od 1792 r.²⁹ Inne zamkowe pomieszczenie użytkowano w celach edukacyjnych. W 1824 r. informowano jednak, że jest ono zbyt małe. Na dodatek korzystały z niego również władze miejskie płacąc ewangelickiemu kierownikowi szkoły 10 talarów czynszu. Zamierzano jednak nabyć inny budynek za 666²/₃ talarów. Stosowną dokumentację przygotowywał krajowy mistrz budowlany Heinrich Theodor Jester³⁰.

W latach 1795-1806, ewangelicy mieszkańcy Fromborka i okolicy gromadzili się co pół roku na nabożeństwie w górnych pomieszczeniach ratusza³¹. Dzięki wsparciu Fryderyka Wilhelma III zakupiono w tym mieście dom, wraz z podwórzem i stajnią, należący do wdowy Stengmann, w którym urządzono oratorium oraz szkołę. Kosztorys adaptacji obiektu przygotował krajowy mistrz budowlany George Rehefeld, zaś prace wykonawcze scedowano na zarząd kościelny, który reprezentowali: rajca Carl Springer, aptekarz August Fromm i właściciel młyna Gottlieb Dous. Poświęcenie obiektu odbyło się 7 września 1828 r. Uroczystości przewodniczył superintendent Boehnke, a asystowali mu duszpasterze z Braniewa i Pieniężna³².

W Dobrym Mieście oratorium urządzono w sali miejscowego ratusza prawdopodobnie już w 1774 r. Pomieszczenie zostało odpowiednio przyozdobione, w czym mieli swój udział dowódcy stacjonującego w tej miejscowości garnizonu. Kapitan Rembow zlecił wykonanie ławek, natomiast kapitan von Eicke ufundował dwa duże cynowe świeczniki. W późniejszym czasie radca Wedecke ze Smolajń przekazał na rzecz kaplicy pozytyw, który został zniszczony przez wojska francuskie w 1807 r. Georg Meyer w 1781 r. z wygranej w loterii ofiarował 100 florenów na wzniesienie ołtarza w omawianym oratorium³³.

Władze miejskie Lidzbarka Warmińskiego już 7 marca 1773 r. wyraziły zgodę na wykorzystanie sali ratusza w celu odprawiania nabożeństw ewangelickich³⁴.

²⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 2 (Königsberg, den 16. Dezember 1841).

²⁹ A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg. Bilder aus alter und neuer Zeit 1338-1938*, Seeburg 1938, s. 139; por. A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 132.

³⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824).

³¹ EZA 507/3051, s. 17; E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 33.

³² EZA 507/3051, s. 17; 507/4352, s. 12, 21; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 128; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 49; G. Jasiński, *Parafia ewangelicka we Fromborku*, s. 8-10.

³³ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 19; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 52; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 128; I. Grünke, *Das evangelische Kirchspiel Gutstadt im Ermland*, Treysa 1968, s. 11.

³⁴ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 92; por. E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 18; G. Jasiński, *Protestanci w Lidzbarku...*, s. 554.

Z czasem stała się ona jednak zbyt mała wobec potrzeb tamtejszej wspólnoty. Na dodatek stan techniczny tego obiektu pozostawiał wiele do życzenia³⁵. Władze miejskie nie chciały przeprowadzić prac remontowych przy ratuszu, twierdząc już w 1814 r., że leżą one w gestii ewangelików, którzy użytkują część obiektu³⁶. Po trzech latach odnotowano, że oratorium jest zbyt małe, aby pomieścić szybko rozrastającą się wspólnotę. W dodatku ratuszowi groziło zawalenie, w związku z czym spodziewano się zamknięcia całego obiektu przez policję. Deszczowa pogoda odstraszała uczestników nabożeństw, zapewne z powodu przedostającej się do środka wody³⁷. W czasie upalnych dni przebywanie we wnętrzu oratorium groziło omdleniem³⁸.

W Pieniężnie nabożeństwa odbywały się początkowo w miejscowym ratuszu, którego sala przeznaczona na cele kultu stała się własnością wspólnoty ewangelickiej w 1805 r.³⁹ Nieco wcześniej, w 1803 r., dzięki donacji królewskiej (400 talarów) zakupiono dawny browar, który miejscowi ewangelicy mieli z własnych środków adoptować na cele kultu. Niestety, z powodów finansowych zrezygnowano z tych planów i zabiegano u władz państwowych o możliwość przekazania budynku na rzecz magistratu w zamian za prawo własności względem ratuszowej sali⁴⁰. Ponieważ nabożeństwa odbywały się jedynie cztery razy w roku, również magistrat korzystał z tego pomieszczenia. W czasie kampanii francuskiej w 1807 r. urządzono w nim magazyn. W 1809 r. władze miejskie samowolnie wynajęły opisywane oratorium. Odtąd urzędowała w tym miejscu dyrekcja magazynu⁴¹. W 1817 r. informowano, że po opuszczeniu pomieszczeń zamkowych przez urzędników, zostanie w nich wytyczone mieszkanie oraz oratorium⁴².

³⁵ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 57; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 129.

³⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 29. März 1814).

³⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Wegen Organisation der lutherischen Kirchen und Schulwesen in Ermland (Königsberg, den 12. August 1817).

³⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Auszug aus dem Zeitungsbericht des Landrats v. Conradi vom 24. Juni 1817.

³⁹ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 26; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 130; E. Stritzel, *Die evangelische Kirchengemeinde zu Mehlsack*, w: *Chronik der Stadt Mehlsack*, hrsg. E. Maecklenburg, [b.m.w.] 1955, s. 38.

⁴⁰ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 26-27; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 59; M. Jodkowski, *Troska o ewangelickie budynki kościelne w Pieniężnie w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2(2013), s. 212.

⁴¹ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 27.

⁴² GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Wegen Organisation der lutherischen Kirchen und Schulwesen in Ermland (Königsberg, den 12. August 1817); E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 302-304; M. Jodkowski, *Troska o ewangelickie budynki kościelne...*, s. 213.

Już od 1807 r. reszelska wspólnota ewangelicka gromadziła się na nabożeństwach w miejscowym zamku⁴³. Po kilku latach, w 1817 r., ubolewano, że pomieszczenie przeznaczone na nabożeństwa jest niewielkie⁴⁴. Pierwsze nabożeństwo ewangelickie w Barczewie odprawiono 21 kwietnia 1774 r. w tamtejszym zamku⁴⁵. Własną kaplicę miejscowi ewangelicy otrzymali jednak dopiero w 1823 r. Na podstawie kontraktu podpisanego 10 listopada 1823 r. została im przekazana część wspomnianego zamku. Oratorium, usytuowane w górnej kondygnacji, poświęcono 15 października 1826 r.⁴⁶ W 1841 r. informowano, że jest zbyt małe wobec potrzeb miejscowej wspólnoty ewangelickiej⁴⁷. Prawdopodobnie już w 1775 r. ufundowano na rzecz ewangelików reszelskich kaplicę w południowo-wschodniej części tamtejszego zamku⁴⁸. Z kolei do 1830 r. nabożeństwa w Ornećcu odbywały się w sali ratusza⁴⁹.

3. KOŚCIOŁY

Pierwsze starania o wzniesienie świątyni w Olsztynie podjęto w 1828 r.⁵⁰ W 1832 r. zakupiono parcelę pod jej budowę. Miejscowa wspólnota ewangelicka przekazała na ten cel 400 talarów. Kościół ewangelicki wystawiono na tym miejscu w latach 1876-1877⁵¹. W 1831 r. władze państwowe zezwoliły na zakup gruntów przed Bramą Jeziorańską w Biskupcu pod przyszły kościół, szkołę i dom parafialny. Ponadto kupiec Scherhans podarował parcelę, na której ostatecznie wzniesiono świątynię⁵². Budowa biskupieckiego kościoła ewangelickiego odbywała się w latach 1842-1846. Zdecydowano, że zostanie on zaprojektowany w stylu bazylikowym, wzorowanym na kościele pokoju

⁴³ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 92.

⁴⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Auszug aus dem Zeitungsbericht des Landrats v. Conradi vom 24. Juni 1817.

⁴⁵ A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 133.

⁴⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 26, Bd. 1 (Königsberg, den 8. Juni 1822); A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 133.

⁴⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 26, Bd. 1 (Berlin, den 28. Januar 1841).

⁴⁸ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 70; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 131.

⁴⁹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 135.

⁵⁰ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 18.

⁵¹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 18; G. Jasiński, *Kościół ewangelicki w Olsztynie...*, s. 262; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 363-365.

⁵² R. Teichert, *Geschichte der Stadt...*, s. 109.

w Poczdamie. Wspomniana świątynia w początkowym okresie miała być pozbawiona wieży⁵³.

Z powodu ustanowienia garnizonu w Braniewie w 1823 r. liczba ludności ewangelickiej uległa znacznemu powiększeniu. Zaczęto wówczas zabiegać o pozwolenie na budowę kościoła⁵⁴. Projekt wykonano w Wyższej Deputacji Budowlanej w Berlinie, pod nadzorem Karla Friedricha Schinkla. Inwestycję prowadzili kolejno powiatowi inspektorzy budowlani: George Rehefeld i August Bertram⁵⁵. Prace przy świątyni rozpoczęto w 1830 r. (na parcelach domów przy ul. Królewieckiej, spalonych w 1824 r.), natomiast jej poświęcenie odbyło się 19 listopada 1837 r.⁵⁶ Ostatecznie wzniesiono późnoklasycyistyczny kościół halowy, o monumentalnym charakterze, murowany, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, z wyodrębnioną we wnętrzu absydą ołtarzową⁵⁷. Zawieszenie dzwonów odlanych przez zakład ludwisarski Copinus z Królewca za 1400 talarów nastąpiło 29 listopada 1831 r.⁵⁸ Mechanizm zegarowy zakupiono u ślusarza Friedricha Wilhelma Ruffa za 430 talarów⁵⁹.

Poświęcenie kamienia węgielnego pod przyszłą świątynię w Dobrym Mieście odbyło się 10 czerwca 1829 r.⁶⁰ Początkowo miała być pozbawiona wieży. Dzięki kreatywności miejscowego proboszcza, rozpoczęto przy niej prace już w 1831 r. Wskutek defektu konstrukcyjnego wieża zawaliła się nocą 7/8 września 1833 r. Poświęcenie kościoła celebrowano 20 października 1833 r. Uroczystościom przewodniczył superintendent Boehnke z Lidzbarka Warmińskiego⁶¹. Odbudowę wieży kościelnej w Dobrym Mieście rozpoczęto w 1835 r.⁶²

Władze państwowe zdecydowały, że w Lidzbarku Warmińskim zostanie wybudowany kościół drewniany według projektu Schinkla. Kamień węgielny został wmurowany 18 października 1821 r., a 3 sierpnia 1823 r. miała miejsce uroczystość poświęcenia nowego obiektu sakralnego⁶³. Przedsiębiorcy współ-

⁵³ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 41; por. A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 122; R. Teichert, *Geschichte der Stadt...*, s. 109-110; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 366-368.

⁵⁴ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 25.

⁵⁵ M. Arsyński, M. Kutzner, *Braniewo, Frombork, Orneta...*, s. 17.

⁵⁶ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 27; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 126; *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. III, 23, 54; F. Buchholz, *Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte. Festschrift zum 650-jährigen Stadtjubiläum am 23. und 24. Juni 1934*, s. 210.

⁵⁷ Por. M. Arsyński, M. Kutzner, *Braniewo, Frombork, Orneta...*, s. 17.

⁵⁸ *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. 45.

⁵⁹ EZA 507/3054 (Königsberg, den 1. Mai 1835; Braunsberg, den 3. Mai 1835).

⁶⁰ A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 128-129; zob. także J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 52; I. Grünke, *Das evangelische Kirchspiel...*, s. 20.

⁶¹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 53; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 129; I. Grünke, *Das evangelische Kirchspiel...*, s. 23-24; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 346-353.

⁶² J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 53.

⁶³ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 57; G. Jasiński, *Protestanci w Lidzbarku...*, s. 557; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 255-270.

pracujący przy wznoszeniu świątyni, stolarz Wagner i kupiec Jastreczimski z Lidzbarka Warmińskiego (katolik), podarowali na jej rzecz 877½ sztuk drewna budowlanego. Dochód z jego sprzedaży przeznaczono na zakup kielicha ołtarzowego, dekorację ambony oraz na ogrodzenie kościoła⁶⁴. Darem królewskim były natomiast dzwony do kościoła⁶⁵.

Wskutek pożarku, który wybuchł w zamku reszelskim 7 maja 1807 r., zachowała się jedynie północna i zachodnia część obiektu. Po kilkunastu latach Fryderyk Wilhelm III wyraził zgodę, aby przeprowadzić prace remontowo-budowlane spalonych skrzydeł. Miała znajdować się w nich świątynia oraz mieszkanie proboszcza⁶⁶. Kierownictwo budowy powierzono krajowemu mistrzowi budowlanemu Heinrichowi Theodorowi Jesterowi z Lidzbarka Warmińskiego⁶⁷. Kościół uzyskał następujący wymiary: długość – 31,25 m, szerokość – 7,82 m oraz wysokość – 9,42 m. Miejsc siedzących było 604, natomiast stojących – 100⁶⁸. Poświęcenie świątyni odbyło się 18 października 1823 r. W 1825 r. wstawiono w niej organy, natomiast rok później – dzwony⁶⁹.

Wmurowanie kamienia węgielnego pod świątynię ewangelicką w Ornece zaplanowano na 3 sierpnia 1829 r. Poświęcenie kościoła fetowano z kolei 19 grudnia 1830 r. Początkowo obiekt był pozbawiony wieży⁷⁰. Projekt, oparty na schemacie schinklowskiego kościoła z Nakła, realizował krajowy mistrz budowlany Jester⁷¹. Ostatecznie wzniesiono późnoklasycyistyczny kościół salowy, murowany, tynkowany, na planie prostokąta⁷².

4. PLEBANIE, SZKOŁY, BUDYNKI GOSPODARCZE

Na cele szkolne oraz na mieszkanie dla katechety przeznaczono dwie komnaty północnego skrzydła zamku w Olsztynie. Oddano je do użytku dopiero

⁶⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 1 (Königsberg, den 20. März 1826).

⁶⁵ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 57; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 130.

⁶⁶ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 69; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 132; A. Poschmann, *600 Jahre Rößel...*, s. 166.

⁶⁷ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 73.

⁶⁸ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 70; zob. również GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 13, Bd. 1 (Königsberg, 28. Februar 1821); I. HA Rep. 93 D, Nr. 64 (Berlin, den 4. Januar 1827).

⁶⁹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 73; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 132; A. Poschmann, *600 Jahre Rößel...*, s. 166-167; E. Börsch-Supan, *Karl Friedrich...*, s. 292-297.

⁷⁰ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 84; A. Harnoch, *Chronik und Statistik...*, s. 135; F. Buchholz, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931, s. 58; H. Schmauch, *Wormditt*, in: *Handbuch der historischen Stätten. Ost- und Westpreussen*, red. E. Weise, Stuttgart 1966, s. 243.

⁷¹ H. L. Baumann, *Ewangelickie kościoły...*, s. 144.

⁷² M. Arsyński, M. Kutzner, *Braniewo, Frombork, Orneta...*, s. 159.

w lipcu 1779 r. Do tego czasu kierownik szkoły i katecheta Reinhold Johann mieszkał w pomieszczeniach tzw. nowego zamku⁷³. W 1824 r. informowano, że mieszkanie duszpasterza jest ciemne, wąskie i w złym stanie technicznym⁷⁴. Zadaszenie tego skrzydła zamkowego od strony dziedzińca składało się ze starych dachówek typu mnich-mniszka, zaś od strony zewnętrznej – z karpiówek. Przy niesprzyjających warunkach atmosferycznych dachówki dziedzińca krużyły się, uszkadzając następnie dach pulpitowy, który roztaczał się nad częścią pomieszczeń należących do wspólnoty ewangelickiej. Również dwa kominy, które wznosiły się pomiędzy dachem pulpitowym a murem przy skrzydle zamku (miały one wysokość ok. 12 stóp), wymagały interwencji budowlanej (chwiały się przy użyciu niewielkiej siły zewnętrznej). Krajowy radca budowlany Schimmelpfennig zaproponował, aby zdjąć nad opisywaną częścią użytkową dachówkę mnich-mniszka i zastąpić ją karpiówką, a także wybudować nowe kominy, które byłyby z czterech stron obmurowane. Większe prace remontowe, które planowano przeprowadzić w mieszkaniu kierownika szkoły i katechety, oceniano jako bezużyteczne. Alarmowano ponadto, że zapas drewna trzymał on nie tylko w kuchni, ale również na powierzchni dachu pulpitowego, przez co ulegał uszkodzeniu nie tylko dach i mury zamkowe, ale również generowało to inne, negatywne skutki⁷⁵.

Dość szybko nadarzyła się okazja kupna nieruchomości w Olsztynie, należącej do inspektora leśnego von Normanna za 2600 talarów. Znajdował się na niej murowany dom, w dobrym stanie technicznym, który składał się z dwóch kondygnacji. Na dole ulokowano trzy pokoje, sypialnię, kuchnię, spiżarnię i pokój dla służby, natomiast na górze – cztery pokoje, sypialnię, kuchnię, jadalnię i pokój dla służby. W pobliżu budynku był usytuowany dziedzińec, a także murowany budynek tylny, stodoła i ogród warzywny. W ofercie sprzedaży odnotowano ponadto pół włóki gruntów ornych i łąki oraz część lasów miejskich⁷⁶. Ostatecznie w 1825 r. zakupiono ten dom wraz z nieruchomościami ziemskimi⁷⁷. Odtąd mieszkanie proboszcza i szkoła znajdowały się na nowym miejscu⁷⁸. W 1830 r. zgłaszano konieczność rozbudowy sali szkolnej. Na jedno dziecko przypadała bowiem 1 stopa kwadratowa przestrzeni. Uczyło się w niej już zresztą 80 dzie-

⁷³ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 14. November 1823); E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 15; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 15; por. A. Rzempoluch, *Zamek kapituły warmińskiej...*, s. 69. Na temat pomieszczeń zamkowych zajmowanych przez wspólnotę ewangelicką por. E. Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie...*, s. 20-21.

⁷⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824).

⁷⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 14. November 1823).

⁷⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Juli 1824).

⁷⁷ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 18.

⁷⁸ A. Rzempoluch, *Zamek kapituły warmińskiej...*, s. 70.

ci. Brakowało zatem drugiego pomieszczenia. Również proboszcz postulował powiększenie należącego do niego mieszkania o pomieszczenie, gdzie przygotowywano młodzież do konfirmacji. Oprócz tego, zarówno dom parafialny, jak i budynki gospodarcze wymagały przeprowadzenia remontów⁷⁹.

Pierwszy proboszcz braniewski mieszkał w małym budynku szkolnym wzniesionym w 1782 r., charakteryzującym się złym stanem technicznym, który zresztą został jesienią 1827 r. rozebrany⁸⁰. W 1829 r., czyli trzy lata po przyznaniu przez władze państwowe dotacji na wzniesienie budynków kościelnych w Braniewie, rozpoczęto prace przy budowie domu parafialnego i szkoły. Wspomniane obiekty zadaszono jesienią tegoż roku. Ostatecznie, plebanię ukończono 2 września, natomiast szkołę – 9 października 1830 r. Wzniesiono w tym czasie również dom dzwonnikowi⁸¹.

Działalność ewangelickiej szkoły we Fromborku zainaugurowano 1 sierpnia 1828 r.⁸² Tego samego roku spisano inwentarz sali szkolnej. Mieściły się w niej trzy ławki oraz trzy stoły o długości 48 stóp, 12 kałamarzy, liniał, tablica ścienna, bejcowany na brązowo stół oraz krzesło, regał oraz książka pt. *Anleitung zur zweckmäßigen Betreibung des Gesanges Unterricht*⁸³. W 1828 r. superintendent Boehnke wystosował do władz państwowych prośbę o utworzenie szkoły w Nowej Wsi. Wkrótce potem została ona wzniesiona dzięki pomocy finansowej ze strony państwa⁸⁴.

W jednopiętrowym, murowanym budynku, pokrytym dachówką, ufundowanym na rzecz ewangelickiej wspólnoty w Biskupcu w 1787 r., oprócz kaplicy mieściła się również szkoła oraz mieszkanie dla duszpasterza. Przylegał on bezpośrednio do murów miejskich. Posiadał 120 stóp długości i 34 stopy szerokości. W 1791 r. zaplanowano remont dachu. Z czasem zgłaszano coraz większe usterki przy ścianach i suficie. W deszczowe dni woda przedostawała się do wnętrza obiektu, natomiast zimą podłogę pokrywał lód. Niekorzystne usytuowanie budynku skutkowało degradacją elementów drewnianych. Władze pruskie zadeklarowały w 1817 r., że wyasygnują środki na wzniesienie nowej kaplicy i szkoły, jednakże przez kolejne 25 lat nie zrealizowano inwestycji. Aż do 1846 r. celebrowano w tym pomieszczeniu nabożeństwa⁸⁵. Szkołę w Biskupcu wysta-

⁷⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Allenstein, den 20. Mai 1830).

⁸⁰ EZA 507/3051, s. 12; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 27-28.

⁸¹ EZA 507/3051, s. 16; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 26-28; *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. 18; F. Buchholz, *Braunsberg im Wandel...*, s. 210.

⁸² J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 49.

⁸³ EZA 507/3053 (Frauenburg, den 2. November 1828).

⁸⁴ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 36.

⁸⁵ R. Teichert, *Geschichte der Stadt...*, s. 108-109. W 1824 r. informowano, że budynek znajduje się w odległym zakątku miasta, jest zawilgocony i ciemny; zob. GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824).

wiono w 1841 r.⁸⁶ W Dobrym Mieście budowę domu parafialnego oraz szkoły rozpoczęto wraz z pracami przy wznoszeniu świątyni, czyli w 1829 r.⁸⁷

W 1817 r. odnotowano, że ewangelickie budynki edukacyjne w Lidzbarku Warmińskim i Biskupcu usytuowano przy najbrudniejszych ulicach, przy których znajdowały się stajnie. Szkoły nie posiadały podwórza. W czasie zajęć nie otwierano okien ze względu na panujący w okolicy zaduch. W dodatku tymi drogami spływały również ścieki, co powodowało, że wczesną wiosną i jesienią z powodu brudu ulice były niemal niedostępne⁸⁸. Plebanię wraz ze szkołą w Lidzbarku Warmińskim ukończono w 1821 r.⁸⁹ Budynek przeznaczony na plebanię i szkołę w Pieniężnie wzniesiono w latach 1833-1834⁹⁰.

W celu prowadzenia zajęć edukacyjnych dostosowano w reszelskim zamku jedno z pomieszczeń. Prawdopodobnie odbyło się to na przełomie lat 70. i 80. XVIII wieku⁹¹. W 1827 r. zakupiono w Jezioranach budynek, który miał służyć jako plebania oraz ewangelicka szkoła. Miejscowa wspólnota zgłaszała zastrzeżenia wobec nabycia wspomnianego obiektu, ponieważ obawiano się, zresztą słusznie, wysokich kosztów adaptacji i remontu⁹².

Dom parafialny wraz z częścią przeznaczoną na cele edukacyjne zaczęto wznosić w Ornece w 1828 r.⁹³ Już 4 listopada 1830 r. duszpasterz wprowadził się do nowej plebanii⁹⁴. Kierownik szkoły ewangelickiej w Barczewie przed pożarem miasta w 1798 r. mieszkał nad Olsztyńską Bramą. Niestety, na skutek pożogi obiekt został zupełnie zrujnowany⁹⁵. Znikome dochody barczewskiej wspólnoty ewangelickiej w 1817 r. uniemożliwiały kupno budynków z przeznaczeniem na szkołę⁹⁶. W 1823 r. społeczność ta weszła w posiadanie części miejscowego zamku, choć jeszcze rok później wynajmowano prywatny dom zarówno na cele kultu, jak i edukacyjne. Z czasem w dolnej kondygnacji zamku urządzono szkołę⁹⁷.

⁸⁶ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 41.

⁸⁷ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 52.

⁸⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Wegen Organisation der lutherischen Kirchen und Schulwesen in Ermland (Königsberg, den 12. August 1817).

⁸⁹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 57.

⁹⁰ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 62; por. E. Stritzel, *Die evangelische Kirchengemeinde...*, s. 38.

⁹¹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 72.

⁹² J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 78; A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg...*, s. 140.

⁹³ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 84.

⁹⁴ E. Braun, *Die Entstehung der evangelischen Gemeinden...*, s. 50.

⁹⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 alt I, Nr. 195 (Königsberg, den 28. Januar 1801).

⁹⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Wegen Organisation der lutherischen Kirchen und Schulwesen in Ermland (Königsberg, den 12. August 1817).

⁹⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824); A. Harnoch, *Chronik und Statistik ...*, s. 133; U. Laskowska, *Barczewo. Z dziejów parafii św. Anny*, Olsztyn 1999, s. 95-96.

W 1788 r. władze państwowe przekazały 140 talarów na budowę szkoły i mieszkania dla jej kierownika w Dobrym Mieście przed Bramą Ornecką⁹⁸. W 1837 r. zakończono budowę domu parafialnego, w którym znajdowały się, poza mieszkaniem proboszcza, również pomieszczenia użytkowane przez kantora oraz szkoła⁹⁹. Warto także nadmienić, że stan budynku szkoły ewangelickiej w Bisztyнку oceniano w 1817 r. jako dobry¹⁰⁰.

5. REGULACJE PRAWNE

Na podstawie rozporządzenia królewskiego z 6 maja 1800 r. budowę kościołów i szkół miały, przynajmniej teoretycznie, finansować kasy kościelne, przeznaczając na ten cel zgromadzony kapitał pieniężny bądź nadwyżkę budżetową. Do poszczególnych wspólnot kościelnych należało gromadzenie materiałów budowlanych. Nadal obowiązywały przepisy rozporządzeń gabinetowych z 1710/1711 r. dotyczące obowiązku oddelegowania członków wspólnoty do pracy fizycznej i prac w zaprzęgu. Wspomniane prawo nakładało także na patrona gwarancję dostarczenia materiału budowlanego. Powyższe regulacje utrzymano także we Wschodniopruskim Prawie Prowincjonalnym (Ostpreußische Provinzialrecht) w redakcji z 1801 oraz 1802 r. W 1804 r. rząd w Królewcu uchwalił, że niewielkie prace remontowe przy zdalnych do użytku budynkach należących do proboszczów i pracowników kościelnych miały być przeprowadzane przez ich użytkowników. Przy większych pracach remontowo-budowlanych zobligowano proboszcza do dostarczenia materiału, natomiast wspólnotę kościelną – do prac fizycznych oraz w zaprzęgu. Utrzymanie ogrodu oraz inwentarza leżało w gestii proboszcza jako beneficjenta. Usterki budowlane należało zgłaszać powiatowemu inspektorowi budowlanemu (Kreisbaumeister) do 1 lipca każdego roku. Troskę o ogrodzenia oraz inne obiekty, które służyły do kultywacji i utrzymania ziemi parafialnej, powierzono członkom wspólnoty kościelnej. Powyższe zarządzenie bazowało na reskryptach z 1825 i 1831 r.¹⁰¹ Warto także wspomnieć, że decyzje o budowie szkół i kościołów ewangelickich leżały w gestii poszczególnych rejencji¹⁰².

⁹⁸ I. Grünke, *Das evangelische Kirchspiel...*, s. 14.

⁹⁹ I. Grünke, *Das evangelische Kirchspiel...*, s. 24.

¹⁰⁰ GSStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1, Wegen Organisation der lutherischen Kirchen und Schulwesen in Ermland (Königsberg, den 12. August 1817).

¹⁰¹ W. Hubatsch, *Geschichte...*, s. 274.

¹⁰² J. Jasiński, *Kościół katolicki i ewangelicki...*, s. 84.

6. FINANSOWANIE PRAC REMONTOWO-BUDOWLANYCH

Rozwój budownictwa ewangelickiego na obszarach diaspory warmińskiej był uwarunkowany od dotacji państwowych. Król pruski Fryderyk Wilhelm III zdecydował, że będzie wydatnie wspierał ten proces. Przeznaczył na ten cel m.in. fundusz sekularyzacyjny z poddanego kasacie klasztoru Neuzelle w Brandenburgii¹⁰³.

Rząd prowincji wschodniopruskiej informował w 1817 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Berlinie, że na postulowaną budowę obiektów sakralnych w Lidzbarku Warmińskim, Biskupcu, Reszlu, Ornećcie i Dobrym Mieście potrzeba w sumie 40 000 talarów (po 8000 talarów na każdy). Wniesienie z kolei mieszkań dla kaznodziejów wraz z pomieszczeniami szkolnymi w Pieniężnie, Lidzbarku Warmińskim, Dobrym Mieście, Ornećcie, Biskupcu, Jezioranach i Barczewie miało kosztować 21 000 talarów (po 3000 talarów za każdy budynek)¹⁰⁴. Ostatecznie zdecydowano, że przyznane pieniądze będą wypłacane w transzach po 15 000 talarów przez cztery lata. Władze państwowe zagwarantowały ponadto przydział drewna z lasów królewskich, zaś lokalne wspólnoty zostały zobowiązane, zgodnie z możliwościami, do nieodpłatnych prac fizycznych oraz w zaprzęgu¹⁰⁵.

Na ewangelickie inwestycje budowlane w Braniewie władze państwowe przeznaczyły w 1826 r. 53 196 talarów 13 srebrnych groszy i 9 fenigów¹⁰⁶. Wykorzystano je na następujące prace: wzniesienie kościoła (33 296 talarów 12 srebrnych groszy), plebanii (3234 talary 9 srebrnych groszy i 9 fenigów), stajni (446 talarów 7 srebrnych groszy i 1 fenig), studni (124 talary i 25 srebrnych groszy), mieszkania dzwonnika i grabarza (741 talarów 5 srebrnych groszy i 10 fenigów), rozbiórka spichlerzy należących do poprzednich właścicieli Hoepfnera i Stampe (164 talary 28 srebrnych groszy i 8 fenigów), rozbiórka starego domu parafialnego wraz z pomieszczeniami szkolnymi (12 talarów i 2 srebrne grosze), budowa ogrodzenia wokół placu kościelnego (279 talarów 27 srebrnych groszy i 2 fenigi), budowa szkoły wraz z mieszkaniem dla nauczyciela (wymieniana jeszcze jako rozbudowa starej kaplicy; 4044 talary 27 srebr-

¹⁰³ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Münster, den 14. September 1817); EZA 507/3054 (Wormditt, den 2. November 1817).

¹⁰⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 7. September 1817); por. M. Jodkowski, *Troska o ewangelickie budynki kościelne...*, s. 213.

¹⁰⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Berlin, den 28. Mai 1818).

¹⁰⁶ EZA 507/3051, s. 13; 507/3054 (Königsberg, den 16. Juni 1828); J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 26; *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. 16; F. Buchholz, *Braunsberg im Wandel...*, s. 210.

nych groszy i 10 fenigów) oraz zakup parceli pod inwestycje budowlane (10 851 talarów i 19 srebrnych groszy)¹⁰⁷.

Dzięki akceptacji Fryderyka Wilhelma IV przekazano z funduszy państwowych na budowę świątyni w Biskupcu 14 172 talary i 12 srebrnych groszy, wcześniej uiszczając 843 talary na zakup parceli¹⁰⁸. W 1827 r. władze państwowe przyznały wspólnocie ewangelickiej we Fromborku 2333 talarów i 10 srebrnych groszy na nabycie nieruchomości, a kolejne 367 talarów 15 srebrnych groszy i 11 fenigów - na jej rozbudowę¹⁰⁹.

Zgodnie z rozporządzeniem gabinetowym z 8 lutego 1826 r. i 27 czerwca 1827 r. z kasy państwowej przekazano na budowę kościoła oraz domu parafialnego i szkoły w Dobrym Mieście 19 335 talarów. Na zakup parceli ofiarowano zresztą już wcześniej 566 talarów i 10 srebrnych groszy¹¹⁰. Na odbudowę wieży kościelnej w Dobrym Mieście Fryderyk Wilhelm III przeznaczył 916 talarów¹¹¹. Z kolei na wzniesienie kościoła oraz domu parafialnego wraz z pomieszczeniami szkolnymi w Lidzbarku Warmińskim król pruski ofiarował w 1817 r. 23 854 talary (17 535 talarów + 6319 talarów)¹¹². Podczas realizacji inwestycji przy domu parafialnym i szkole zaoszczędzono ponad 115 talarów. W 1824 r. uzyskano zgodę, aby scedować te środki finansowe na powiększenie wcześniej zaprojektowanego już pokoju (ponad 31 talarów 16 srebrnych groszy i 4 fenigi), stajni proboszcza (494 talary 18 srebrnych groszy i 4 fenigi) i nauczyciela (31 talarów 16 srebrnych groszy i 4 fenigi)¹¹³. W 1823 r. ewangelicy lidzbarscy kupili od chirurga powiatowego Schmidta grunty orne i łąkę o wielkości ośmiu morgów magdeburskich, znajdujące się przed Wysoką Bramą, przy drodze na Ornetę, o numerze ewidencyjnym 123 za 385 talarów i 10 srebrnych groszy. Nieruchomość była obciążona długiem hipotecznym¹¹⁴. Uchybienia podczas budowy lidzbarskiego kościoła, domu parafialnego i stajni spowodowały konieczność przeprowadzenia remontu, dotyczącego przede wszystkim oszalowania dachów. Z kosztorysu przygotowanego w 1831 r. wynikało, że na prace przy kościele dotacja władz państwowych wyniesie 735 talarów 6 srebrnych groszy i 11 fenigów (zamiast postulowanych 914 talarów 23 srebrnych groszy i 7 fenigi).

¹⁰⁷ EZA 507/3051, s. 304; 507/3054 (Verhandelt zu Braunsberg, am 11. April 1838).

¹⁰⁸ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 41; R. Teichert, *Geschichte der Stadt...*, s. 109.

¹⁰⁹ EZA 507/4352, s. 12; J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 49; zob. także *Die evangelische Kirche in Braunsberg...*, s. 19.

¹¹⁰ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 52.

¹¹¹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 53.

¹¹² GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824); I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 1 (Berlin, den 10. September 1818; 14. September 1818); J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 57.

¹¹³ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 1 (Königsberg, 5. Oktober 1824; Berlin, den 24. Oktober 1824).

¹¹⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 1 (Königsberg, den 7. Mai 1828).

gów), przy domu parafialnym – 456 talarów 27 srebrnych groszy i 3 fenigi (zamiast 551 talarów 20 srebrnych groszy i 9 fenigów) oraz przy stajni – 47 talarów i 10 srebrnych groszy (zamiast 129 talarów i 1 srebrnego grosza)¹¹⁵. Remont, generujący jednak dodatkowe koszty, przeprowadzono w kolejnych latach¹¹⁶, przy wydatnym wsparciu finansowym Fryderyka Wilhelma III, który przeznaczył na ten cel kolejnych 1000 talarów¹¹⁷.

Zgodnie z rozporządzeniami gabinetowymi z 18 listopada 1819 r. i 13 października 1821 r. na rozbudowę sali ratusza w Pieniężnie oraz kupno i remont budynku, w którym mieściły się pomieszczenia szkolne oraz mieszkanie kaznodziei, wydano z kasy państwowej 2775 talarów 20 srebrnych groszy i $7\frac{1}{3}$ fenigów¹¹⁸. Jak wynika z zarządzenia gabinetowego z 13 lipca 1831 r. omawiana wspólnota duszpasterska otrzymała ponadto 17 827 talarów na wzniesienie kościoła oraz domu parafialnego wraz ze szkołą¹¹⁹. W tamtym okresie jednak nie zrealizowano inwestycji dotyczącej kościoła. Na ten cel król pruski przeznaczył w 1840 r. 12 950 talarów¹²⁰.

Zgodnie z ministerialnymi reskryptami z 24 kwietnia 1820 r., 25 października 1821 r. i 20 stycznia 1823 r. na budowę kościoła oraz szkoły w spalonych częściach zamku reszelskiego władze pruskie wyasygnowały 9547 talarów 20 srebrnych groszy i 7 fenigów. Udało się jednak zaoszczędzić 1989 talarów i 11 srebrnych groszy, dzięki którym planowano dofinansować prace fizyczne oraz w zaprzęgu, a także instalację organów i odlanie dwóch dzwonów¹²¹.

W 1815 r. zebrano wśród członków ewangelickiej wspólnoty duszpasterskiej w Olsztynie 130 talarów na małą fisharmonię. Kosztowała ona jednak ponad 200 talarów. Brakującą sumę pożyczono. Zabiegano także o donację z królewskiego funduszu na ten cel¹²². Na zakup nieruchomości należącej do inspektora leśnego von Normanna król pruski wyasygnował 1 października 1824 r. – 2000 talarów¹²³ oraz 27 października 1825 r. na adaptację obiektu na cele mieszkal-

¹¹⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 1 (Berlin, den 6. März 1831).

¹¹⁶ Por. GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 2 (Heilsberg, den 3. April 1832; 6. Januar 1833).

¹¹⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 22, Bd. 2 (Berlin, den 10. Juni 1832).

¹¹⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824).

¹¹⁹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 62.

¹²⁰ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 63.

¹²¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824); zob. także GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 13, Bd. 1 (Berlin, den 24. September 1820); J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 73.

¹²² GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 30 März 1819).

¹²³ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Potsdam, den 1. Oktober 1824); J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 18; por. E. Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie...*, s. 30-31.

ne i szkolne – 400 talarów¹²⁴. Władze pruskie zaoferowały w 1828 r. pomoc finansową o wartości 15 119 talarów przy wzniesieniu budynków kościelnych w Ornece¹²⁵.

W 1825 r. Fryderyk Wilhelm III zezwolił na przekazanie z kasy państwowej 1841 talarów 15 srebrnych groszy na zakup skrzydła zamku w Barczewie z przeznaczeniem na oratorium i szkołę, kolejnych 2156 talarów 5 srebrnych groszy i 2 fenigi na jego adaptację oraz na potrzebne przy tych pracach drewno – 215 talarów i 25 srebrnych groszy¹²⁶. Zaoszczędzono przy tym 109 talarów 14 srebrnych groszy i 5 fenigów¹²⁷.

7. NIEZREALIZOWANE PROJEKTY

Ks. Johannes Hassenstein odnotował, że superintendent Boehnke zwrócił się z prośbą do władz państwowych, aby udostępniły mu lidzbarski zamek na cele mieszkaniowe, co jednak zostało odrzucone¹²⁸. W 1842 r. Fryderyk Wilhelm IV zatwierdził projekt budowy kościoła w Pieniężnie, w którym miało się mieścić 500 miejsc siedzących. Wartość inwestycji szacowano na 30 000 talarów. Okazało się jednak, że miejscowa wspólnota liczy jedynie 253 osoby, w związku z czym należało również zmodyfikować plany budowlane¹²⁹.

Ze względu na niekorzystne warunki mieszkaniowe ewangelickiego proboszcza w olsztyńskim zamku zabiegano w listopadzie 1823 r. u władz państwowych w Berlinie o zgodę na kupno domu należącego do radcy Vanhoefena, który wystawił go na sprzedaż za 3000 talarów. Niestety, 24 grudnia 1823 r. oddalono prośbę¹³⁰. W 1827 r. zamierzano powiększyć oratorium ulokowane w północno-wschodnim skrzydle olsztyńskiego zamku poprzez dołączenie przylegającego do niego pomieszczenia oraz wyburzenie sklepienia między pierwszą i drugą kondygnacją. Oratorium zresztą znajdowało się wówczas w opłakanym stanie technicznym. Koszt prac (bez drewna) wynosił 1732 talary 23 srebrne grosze i 4 fenigi. Wspomniane pomieszczenie, o które miała być poszerzona przestrzeń

¹²⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Berlin, den 27. Oktober 1825; 3. November 1825).

¹²⁵ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 84.

¹²⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 26, Bd. 1 (Potsdam, den 10. Oktober 1825).

¹²⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 26, Bd. 1 (Berlin, den 25. Juni 1830).

¹²⁸ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 56.

¹²⁹ J. Hassenstein, *Die Geschichte...*, s. 63.

¹³⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 14. November 1823); I. HA Rep. 76 III, Sekt. 2, Abt. XX, Nr. 19, Bd. 1 (Königsberg, den 15. Mai 1824).

liturgiczna, użytkował zarządca Noth¹³¹. Prośba spotkała się w tym czasie z dezaprobatą władz państwowych¹³².

W 1817 r. projektowano wzniesienie kaplicy w Biskupcu. Żeby jednak uniknąć kosztowej budowy nowego obiektu, powzięto zamiar przebudowania miejskiego browaru przy rynku (Brauhaus), a następnie spichlerza mającego kształt rombu. Planów jednak wówczas nie zrealizowano z powodu braku środków finansowych¹³³.

ZAKOŃCZENIE

Po zaborze Warmii przez Prusy, a zatem w okresie jej sekularyzacji, umożliwiono ewangelikom gromadzenie się na nabożeństwach w salach będących częścią warmińskich ratuszów czy też zamków. Na ogół niewielkie rozmiary tych pomieszczeń stawały się niewystarczające wobec powiększającej się liczby wiernych omawianej konfesji. Decydowano się zatem na wznoszenie kościołów, a plany architektoniczne przygotowywano najczęściej w Wyższej Deputacji Budowlanej w Berlinie. Inwestycje finansowano z budżetu państwowego. Realizowane projekty budowlane, charakteryzujące się niekwestionowaną wartością artystyczną, znacząco wzbogaciły krajobraz kulturowy historycznej Warmii.

Evangelical Church buildings
in the historical region of Warmia in the times of secularisation (1772-1840)

Summary

One of the consequences of the incorporation of Warmia into the Kingdom of Prussia was the growing secularisation of the entire region. The lands belonging to the bishop of Warmia and his canons became the property of the state. The Prussian Partition enabled Protestants to settle in the areas which had previously been dominated almost entirely by Catholics. State authorities tried to meet the expectations of Protestants already in the 18th century by employing school headmasters and religion teachers in the towns of Warmia. Frederick the Great issued a decree that allowed holding religious services in local town halls. Some rooms in the castles were also adapted for the purpose. However, along with the increase in population, there was a growing demand for new church buildings, parish houses and schools. Necessary

¹³¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Königsberg, den 21. Mai 1827).

¹³² GStA PK, I. HA Rep. 76 III, Sekt. 4, Abt. XIX, Nr. 15, Bd. 1 (Berlin, den 2. Oktober 1827).

¹³³ R. Teichert, *Geschichte der Stadt...*, s. 108-109.

financial support came from the Prussian king Frederick William III, who suggested that the so-called secularisation fund, available after the dissolution of the Neuzelle monastery in Brandenburg, be assigned to this end. Building of new churches was entrusted to the State Construction Commission, led by a distinguished architect, Karl Friedrich Schinkel.

Bauwerke der evangelischen Kirche auf dem Gebiet des historischen Ermlands in der Zeit der Säkularisierung (1772-1840)

Zusammenfassung

Eine der Folgen der Eingliederung Ermlands zum preußischen Königreich war die Säkularisierung. Infolge der Säkularisierung wurden die Ländereien des Ermländer Bischofs sowie diejenigen der Domkapitulare staatliches Eigentum. Die preußische Annexion ermöglichte die Ansiedlung der protestantischen Bevölkerung auf dem bisher gänzlich katholischen Gebieten. Die Staatsregierung versuchte, den Erwartungen der protestantischen Bevölkerung entgegenzukommen, indem sie noch im 18. Jh. Schuldirektoren und Katecheten in den Städten Ermlands angestellt hatte. Friedrich der Große hat ebenfalls eine Anordnung erlassen, nach dem die Zelebration der Gottesdienste in dortigen Rathäusern gestattet wurde. Mit der Zeit wurden dafür auch einige Bauten adaptiert, die zu den Schlössern gehörten. Mit dem Anwachsen der Bevölkerung wurde jedoch die Notwendigkeit sichtbar, eigene Gotteshäuser sowie Pfarrhäuser und Schulen zu bauen. Die finanzielle Unterstützung hat der preußischen König Friedrich Wilhelm III. gesichert, der suggerierte, zu diesem Zweck die Gelder aus dem nach der Auflösung des Klosters in Neuzelle in Brandenburg entstandenem Säkularfond zu verwenden. Projekte der neuen Kirchen wurden in der Ober-Bau-Deputation erstellt, zu deren Leiter der exzellente Architekt Karl Friedrich Schinkel ernannt wurde.

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie, Kościół ewangelicki na Warmii, Diaspora Kościoła ewangelickiego, Budownictwo kościelne, Niemcy w XVIII i XIX wieku, Karl Friedrich Schinkel.

Keywords: East Prussia, The Evangelical Church in Warmia, Diaspora of the Evangelical Church, Church bilding, Germany in the 17th and in the 18th century, Karl Friedrich Schinkel

Schlüsselworte: Ostpreußen, evangelische Kirche in Ermland, evangelische Diaspora in Ermland, kirchliche Bauwerke, Deutschland im 18. und 19. Jh., Karl Friedrich Schinkel.